

A Magyar Szó mint protestáns napilap?*

A *Magyar Szó* című, 1900 és 1914 között Budapesten megjelenő politikai napilap nem tartozik a közismert sajtóorgánumok közé. A szakirodalomból lényegében csupán egy tanulmány emelhető ki Henry de Montety tollából, aki egyértelműen úgy véli, hogy a *Magyar Szó* protestáns orgánum volt.¹ Ez viszont ellentmondásban áll a hagyományos felfogással, amely nem tud magyar protestáns napilap létezéséről.² Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a *Magyar Szó* tulajdonképpen mennyiben tekinthető protestánsnak, mit jelent ez a jelző a konkrét esetben. A kérdés megválaszolására elsősorban a lap tartalomelemzésével, illetve a különböző laptársakkal folytatott viták feltárásával tesz kísérletet.

Bánffy Dezső árnyékában – a *Magyar Szó* indulása

1899 februárjában megbukott az erőszakos vezetői módszereiről és szűklátókörűségéről elhíresült, gyakran csak „Magyarország főispánjaként” emlegetett báró Bánffy Dezső miniszterelnök. Utóda, Széll Kálmán, a kompromisszumkeresés jegyében kezdte meg működését, amit a közvélemény rokonszenvvel fogadott.³ Helyzetét megkönnyítette, hogy a Szabadelvű Párt fúzióra lépett a legjelentősebb ellenzéki erővel, a Nemzeti Párttal. A parlamentben így immár 320 kormánypárti képviselő foglalt helyet 93 ellenzékiével szemben. Széll pártjának két csoportja között ugyanakkor állandósultak a súrlódások, Bánffy emberei ugyanis rossz néven vették, hogy a kormányfő csak a volt ellenzékiekben bízott meg igazán.⁴ A feszültségeket jól jelzi, hogy 1900 júniusában a szabadelvű Tisza István és az egykori Nemzeti Párt vezetője, Apponyi Albert nyilvános beszédekben polemizált egymással az elsőbbség kérdéséről.⁵ Az ellentéteknek ráadásul felekezeti felhangjai is voltak: Széll a katolikus egyház tagja volt, és a kormánypárton belül egyes ellenfelei azzal kívántak politikai tőkét kovácsolni vele szemben, hogy azt sugallták, a miniszterelnök túlzottan türelmesen viszonyul a katolikus felekezeti alapokon álló Néppárt ultramontánnak tartott politikai követeléseihez.⁶

Bánffy Dezső bukása után sem adta fel hatalmi ambícióit, és arra törekedett, hogy saját közéleti szócsőre tegyen szert. Ehhez a bennfentes pletykák szerint sikerült megszereznie Lánczy Leó bankvezér anyagi támogatását, és egy új részvénytársaságot alapított kifejezetten lapkiadás céljaira. A vállalkozás elnöke Kende Zsigmond lett, aki Bánffy kormányzása idején

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (azonosító: 124418) készült.

1 MONTETY, Henry de: Félreértésből politika? Clemenceau és a Magyar Szó. *Kommentár*, 2011/5.

2 BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2015; CZEGLE Imre: A református egyház időszaki sajtója. In: BARTHA Tibor – MAKKAJ Sándor (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 203–206.

3 HORÁNSZKY Lajos: *Tisza István és kora*. Sajtó alá rendezte: HORÁNSZKY Nándor. H. n., Tellér, 1994. I. kötet, 374.

4 SZALAI Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2003. 35.

5 GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora 1867–1918*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. I. kötet, 369–401.

6 Az 1895-ben alapított Néppárt az egyházpolitikai törvények revíziójára törekedett, amelyek bevezették a kötelező polgári házasságot, az állami anyakönyvezést és kimondták a teljes vallásszabadságot.

a *Magyar Újság* felelős szerkesztője volt. A hivatalosan 1900. február 22-én, 140 ezer korona alaptőkével létrehozott Magyar Szó Rt. igazgatóságába Kendén kívül a népszerű regényíró-újságíró Kóbor Tamás, valamint Pályi Ede került be. A tervezett lap számára megnyerték továbbá a kor ismert zurnalisztái közül Szemere Attilát és Mezőfi Vilmost is.⁷ A szerkesztést Pályi Edére, az ekkor 35 éves újságíróra bízta, aki jogi doktorátusának megszerzése után, az 1890-es években a *Magyarország* cikkírójaként szerzett tapasztalatot.⁸ Pályatársai rendkívül szenvedélyes emberként, az újságírás romantikus korszakából itt felejtődött harcosként ismerték,⁹ aki mindig „egész testével és lelkével vetette magát a harcba, nem ismert megalkuvást”. Eltökéltége egyebek mellett abban is megmutatkozott, hogy számtalan párbajt vívott meg elveikért.¹⁰

A *Magyar Szó* első száma 1900. február 2-án jelent meg. A programcikk Bánffy ideológiájának jegyében született, a nemzeti elköteleződés, a kérlelhetetlen sovinizmus, illetve a klerikalizmus elleni küzdelem jelszavait hangoztatta, de valamiféle protestáns kötődésről egyetlen szóval sem tett említést.¹¹ Ez igaz a másnapi számban közölt előfizetési felhívásra is, amely szerint a szerkesztőség „a tiszta szabadelvűség és a minden nemzeti kérdésben megalkuvást nem ismerő sovinizmus” eszméit követi, és a teljes művelt magyar közönség lapja kíván lenni.¹² Kisvártatva azonban feltűntek az első olyan cikkek, amelyek arra utaltak, hogy a lapkészítők kifejezetten a protestáns érdekek képviselőiként kívántak fellépni. Február 11-én jelent meg például a „Protestáns panaszok” című írás, amely szerint a protestáns közösségekben, különösen a reformátusoknál országszerte a csüggedés jelei mutatkoznak, hiszen kénytelenek saját közéleti tévesztésüket regisztrálni. „Ezzel szemben áll – mint ők mondják – a római egyház reneszánsza, politikai és társadalmi térfoglalása, amivel versenyre kelni alig lehetséges, mert a katolikus törekvések, ennek az egyháznak dús segélyforrásain felül, az uralomra jutott új kormányrendszer irányzataiban is hathatós támogatást találnak.” A cikk mindennek leszögezése után a politikai hangulatkeltés irányába indult el, és arról írt, hogy a Széll-kormány lekezelően bánik a protestánsokkal. Különösen súlyos problémaként ítélte meg, hogy az alacsony jövedelmű lelkészek számára törvényben garantált állami fizetés-kiegészítés, a kongrua folyósítása a gyakorlatban nagyon nehézkesen történik.¹³

A *Magyar Szó* számára ez a téma különös jelentőséggel bírt – hiszen a lelkészi jövedelmek elértéktelenedése valóban komoly problémát jelentett a korszakban¹⁴ –, ezért tudatosan továbbvitte a kérdést, és cikksorozatban számolt be a kongruával kapcsolatos visszaosságokról. A lap azt állította, hogy a hivatali packázások országos felháborodást váltottak ki a protestáns lelkészek körében. A minisztérium nem fogadta el automatikusan a lelkészi jövedelmekről az egyházi hatóságok által kiadott igazolásokat, és számos esetben – mintegy az igazolásokat felülbírálván – önkényesen csökkentette a kiutalt kongrua összegét. A *Magyar Szót* állítólag

7 *Központi Értesítő*, 1900. március 18. 334.; Bánffy Dezső báró újságja. *Alkotmány*, 1900. január 28. 3–4.; Bánffy Dezső báró lapja. *Alkotmány*, 1900. február 2. 10.

8 Pályi Ede meghalt. *Pesti Napló*, 1930. december 11. 7.

9 Ki volt ez a Pályi? *Pesti Napló*, 1930. december 11. 4.

10 Dr. Pályi Ede meghalt. *Az Est*, 1930. december 11. 3.

11 Magyar politika. *Magyar Szó*, 1900. február 2. 1.

12 Előfizetési felhívás. *Magyar Szó*, 1900. február 2. 14.

13 Protestáns panaszok. *Magyar Szó*, 1900. február 11. 5.

14 Kovács Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. *Egyháztörténeti Szemle*, 2016/4. 23.

elárasztották a dühös lelkészek olvasói levelei. Egy baranyai lelkipásztor véleménye szerint például még a 17. században, a hírhedt protestánsüldöző Lipót császár idejében sem hazudták meg a református konventet – ellentétben Széll Kálmán kormányával.¹⁵

A szerkesztőség a protestánsok megnyerésére egy másik, szimbolikus jelentőségűnek beállított kérdést is megkísérelt felhasználni. Ennek előzménye, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899 áprilisában utasította a hivatalokat: levelezésükben az erdélyi római katolikus püspökre vonatkoztatva az erdélyi püspök címet használják. Ennek célja minden bizonnyal egyszerűen az egységesítés volt, az erdélyi református egyházkerület azonban súlyos politikai sérelmet látott az ügyben, és 1900 februárjában a döntés visszavonását indítványozta. Úgy ítélte meg ugyanis, hogy az erdélyi püspöki cím, amelyből hiányzik a római katolikus jelző, egyfajta katolizálási szándékot jelez az állam részéről, és közvetett módon kétségbe vonja azt, hogy a protestáns felekezetek erdélyi vezetői jogosan használják a püspöki címet.¹⁶ Élhetünk azonban a gyanúperrel, hogy a tiltakozás mögött politikai megfontolások álltak, annál is inkább, mivel az erdélyi református egyházkerület főgondnoka ekkor Bánffy Dezső volt.

A *Magyar Szó* természetesen azonnal lelkes támogatásáról biztosította a fellépést. A Jönnék a jezsuiták! című cikk szerzője szerint „A rekatolizálás megindult. Az új rendszer alig tette be lábát: szemérmetlenül, tartózkodás nélkül hozzáfogott az eretnekirtás tisztító munkájához.” A publicista ezután leszögezte: a *Magyar Szó* nem felekezeti lap, hanem a teljes magyarság szószólója, azonban egyedül áll harcában, hiszen a parlament és a sajtó egyaránt eladta magát az ultramontánoknak. Ebben a „veszélyes helyzetben” ezért a szerkesztőség a protestáns közösség segítségét kéri, amely a történelem során már annyiszor igazolta hazafiasságát. Bár a cikkíró elismerte, hogy katolikusok is lehetnek jó hazafiak, azonban az ultramontánokat rendkívül veszélyesnek ítélte, és úgy vélte, hogy a „jezsuitizmus” terjeszkedésétől mindenképpen meg kell menteni a magyarságot.¹⁷ A *Magyar Szó* ennek jegyében március 8-án új rovatot indított, amely teljesen egyedi volt a budapesti napisajtóban, és amely a protestáns egyházak híreit közölte.¹⁸ Emellett interjúsorozatot is kezdett, amelyben az ország valamennyi protestáns püspökét megszólaltatta az aktuális helyzetről. A sorozat első darabja egyébként éppen Bartók György erdélyi református püspökkel készült, aki különösen aggasztónak minősítette a protestantizmus helyzetét, és felvetette annak lehetőségét, hogy az egyház az országgyűléshez forduljon a Széll-kormányral kapcsolatos problémák miatt.¹⁹ A *Magyar Szó* március végén egy meg nem nevezett informátorra hivatkozva szenzációs leleplezésként számolt be, hogy Széll Kálmán paktumot kötött a katolikus Néppárttal, és garantálta számára hetven parlamenti mandátum megszerzését a következő választáson, amivel – a kommentár szerint – a „klerikális reakció” és oligarchia karjaiba veti magát és az országot.²⁰

Mindezek a támadások természetesen élénk reakciót váltottak ki az ellenérdekeltektől. A Néppárt lapja, az *Alkotmány* például úgy vélte, hogy Bánffynak és a vele szövetséges Tiszáknak feltétlenül szükségük volt valamilyen felekezeti sérelemre, ezért

15 A panaszos alamizsna. *Magyar Szó*, 1900. február 24. 1–2.

16 Az erdélyi püspök. *Magyar Szó*, 1900. február 27. 3–7.

17 Jönnék a jezsuiták. *Magyar Szó*, 1900. február 27. 1.

18 Protestáns gyűlések. *Magyar Szó*, 1900. március 8. 5.

19 Protestáns püspökök a protestáns ügyekről. *Magyar Szó*, 1900. március 24. 9. Ez egyébként hamarosan utánzásra talált, hiszen a *Magyar Hírlap* szintén interjúsorozatot kezdett a protestáns püspökökkel. Protestáns Férfiak a protestáns ügyekről. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1900. április 22. 253.

20 Kell-e védekezni? *Magyar Szó*, 1900. március 27. 5.

találták ki az erdélyi püspök ügyét. Az *Alkotmány* szerint a cél ezzel: „a bukottak uralmának és befolyásának megmentése s a Tisza-rendszernek, vagyis a zsidó-liberális uralomnak visszaállítása” volt. Az *Alkotmány* arról is cikkezett, hogy a *Magyar Szó* protestáns felhívásait valójában zsidó szerzők írják.²¹ Egyesek úgy értelmezték az eseményeket, hogy valójában az erdélyi protestánsok és a *Magyar Szó* lépett fel támadóan, így ők veszélyeztetik az ország felekezeti békéjét. Kisvártatva pedig pletykák jelentek meg arról, hogy Bánffy Dezső egy protestáns párt megalapítását tervezi. A *Magyar Szó* vehemensen cáfolta ezeket a híreszteléseket, saját irányvonaláról pedig a következőket írta:

„Felekezeti újság mi nem vagyunk. A magyarság egységének vagyunk közlönye és nem a partikuláris osztályérdekeknek. Elvünk a szabadelvűség, amely egyenlő jogokat kíván mindenkinek, aki a haza hű fiának vallja és mutatja magát. Hitünk, hogy akit e föld hordoz és egével betakar, annak magyarnak kell lennie, legyen bár felekezete szerint protestáns, katolikus vagy zsidó.”²²

A lap szerzői szerint sok közszereplő nehezményezte a protestáns hírrovat létrehozását, a katolikus napilapok működését viszont ugyanők természetesnek vették, így tehát a publicisták szerint egyfajta kettős mérce érvényesült.²³ Az ellen is vehemensen tiltakoztak, hogy a Széll Kálmánt támogató *Budapesti Napló* a cáfolatok ellenére következetesen „kálvinista ultramontán” lapként címkézte a *Magyar Szót*. „A klerikális néppárttal összefűjnek, megpaktálnak ezek az urak, minket pedig, mert protestáns híreknek is tért adunk lapunkban, kálvinista ultramontánoknak neveznek el” – írták.²⁴

Politikai kacskaringók

A *Magyar Szó* tehát kezdettől fogva igencsak konfrontatív irányvonalat vitt, ami a személyes kapcsolatok szintjén is érvényesült: Pályi Ede szerkesztő – mások mellett – lovagias ügybe keveredett a Széll-párti *Budapesti Napló* szerkesztőjével, Vészi Józseffel.²⁵ A harciaság ugyanakkor egyes reklámstratégiának bizonyult: egy kortárs vélekedés szerint például „pályafutását merész, bár sokszor kíméletlen, sőt durva szókimondással kezdte. De merészsége hírt és olvasóközönséget szerzett e lapnak.”²⁶ Az agresszivitás viszont politikai következményekkel is járt: 1900 márciusában a *Budapesti Hírlap* arról írt, hogy bécsi sajtóforrások szerint Bánffy az őt támogató napilap durva hangneme miatt volt kénytelen lemondani főudvarmesteri címéről.²⁷ A *Magyar Szó* harcias politikai szerepvállalása csak rövid periódusokra csillapodott, amit a kortársak általában külső hatásoknak tulajdonítottak. 1900 végén a fővárosi kávéházak közönsége egyenesen arról pletykált, hogy – Széll Kálmán kérése nyomán – személyesen Ferenc József szólította fel Bánffy a *Magyar Szó* hangvételének mérséklésére,²⁸ ez

21 Revíziót követelünk. *Alkotmány*, 1900. március 13. 1.

22 Felekezetiiség ellen. *Magyar Szó*, 1900. március 31. 1.

23 „Protestáns néppárt”. *Magyar Szó*, 1900. április 1. 1.

24 Kálvinista ultramontánok és zsidó jezsuiták. *Magyar Szó*, 1900. április 3. 2.

25 Lovagias ügyek a fórumon. *Pesti Hírlap*, 1900. április 24. 9.

26 Legyen világosság! A *Magyar Szó* és az 1848. XX. tc. *Szatmár*, 1908. január 12. 1.

27 Bánffy báró és a választási alap. *Budapesti Hírlap*, 1900. március 4. 2.

28 Politikai kocsonya. *Alkotmány*, 1900. december 11.

azonban, már ha megtörtént egyáltalán, legfeljebb átmeneti időre lehetett hatással: a *Magyar Szó* a későbbiekben is rendkívül harciasan támadta a klerikálisnak bélyegzett személyeket és intézményeket, kiemelve természetesen a Néppártot, az *Alkotmányt*, a jezsuitákat és a Mária-kongregációkat.

Tulajdonképpen a harcias antiklerikalizmus jelentette az állandóságot a lap életében, hiszen a szerkesztőség hamarosan eltávolodott Bánffy Dezsőtől. „Párthoz nem tartozunk. Nem vagyunk kormánylap, de nem vagyunk forradalmárok sem. Független bírálói vagyunk pártoknak, kormányoknak egyaránt. Az adja meg lapunknak tekintélyét” – szögezte le egy vezércikk 1904 elején, hozzátéve, hogy elsősorban a liberális protestáns politikusokkal, azaz Bánffy mellett Tisza István miniszterelnökkel és Kossuth Ferencsel rokonszenvezik.²⁹ Pályi a pálfordulást firtató kritikákkal szemben azzal védekezett, hogy munkatársaival együtt elvi alapon ítélik meg a közéletet, és „mindig oda ugrunk buzogányunkkal kezünkben, ahol védeni kell a magyarság és protestantizmus várát”.³⁰ Februárban a lap véglegesen szakított Bánffyval, azt állítva róla, hogy a klerikalizmus szövetségésévé és a liberalizmus árulójává vált.³¹ Vele szemben ekkor már határozottan Tisza Istvánt emelte piedesztálra, akit a korrupt politikusok hálójában a protestantizmus eszméiért magányosan küzdő hősként ábrázolt.³² Az olvasókat ugyanakkor igyekezett meggyőzni, hogy a lap azért váltott táborot, mert csak így maradhatott továbbra is hű értékrendjéhez: a nemzet számára ugyanis veszélyessé vált a „klerikálisok” által szított parlamenti obstrukció, ez ellen tehát mindenkinek fel kell lépnie. „Így történt, hogy utunk folyamán összetalálkoztunk a Tisza-kormánnyal, [...] ez az összetalálkozás nem az érdekek, hanem az elvek találkozása volt” – írta.³³

A politikai táborváltás természetesen igen rosszul érintette Bánffyt, aki 1904 augusztusában nyílt levelet tett közzé a *Pesti Hírlap*ban. Ebben kifejezte csalódását, amiért egy, „magát a protestáns érdekeket képviselőnek hirdető” lap, azaz a *Magyar Szó* ádáz támadásokat intézett ellene, arra hivatkozva, hogy nem követelte elég erélyesen a protestáns felekezetek egyenjogúsítását. Bánffy lényegében árulóként állította be Pályi Edét, és haragjában azt is a nyilvánosság elé tárta, hogy az eredetileg zsidó felekezetű szerkesztő alig két éve tért át református vallásra, amikor egyenesen „könyörgött” neki, hogy legyen a keresztapja, amit ő „botorul” teljesített is.³⁴ Pályi rendkívül szenvedélyes hangú válaszcikkében azzal vágott vissza, hogy ő hiába próbálkozott Bánffyból új Bocskai Istvánt gyúrni a nyilvánosság számára, hiszen rossz volt az alapanyag, amit bizonysít, hogy a volt kormányfő időközben a klerikális Néppárt szövetségese lett, amivel elárulta a protestáns érdekeket. A szerkesztő vele szemben a saját érdemeként értékelte, hogy

„mióta a *Magyar Szó* fennáll, azóta a prot[estáns] papság itt kifejezheti gondolatait és az őt egyházi szempontból eddig elnyomó politika gyámkodása alól felszabadulhatott, magának a megérdemelt tekinteteket kivívhatta, most egyik politikus a másik után kénytelen, ha nem is a papság kegyeit keresni, de az egyház érdekeit kielégíteni”.³⁵

29 Olvasóinkhoz! *Magyar Szó*, 1904. január 3. 5–6.

30 PÁLYI Ede: Válaszok. *Magyar Szó*, 1904. február 19. 12.

31 Az Új Párt I. *Magyar Szó*, 1904. február 20. 1.

32 Nyíltság és erély. *Magyar Szó*, 1904. március 2. 1.

33 A *Magyar Szó* jutalma. A kormány bojkottálja a *Magyar Szót*. *Magyar Szó*, 1904. január 8. 1.

34 Bánffy és az 1848: XX. tc. *Pesti Hírlap*, 1904. augusztus 26. 6.

35 Keresztapa és a keresztfia. *Alkotmány*, 1904. augusztus 27. 2–3.

Pályi ekkor már Tisza István táborában kereste a boldogulást. A *Magyar Szó* 1904 karácsonyán ismét megszólaltatta az ország protestáns püspökeit, akik a nemzet jövőjére nézve károsnak ítélték a parlamenti botrányokat, és Tisza István támogatására szólították fel az olvasókat.³⁶ Ezeket a nyilatkozatokat a kormánypárti kortesek igyekeztek is alaposan kihasználni az 1905 januárjára kiírt rendkívüli választás kampányában: egyes Győr vármegyei kerületekben például a kortesek „a protestáns községekben a *Magyar Szó* több száz példányát osztották szét, melyben a protestáns püspökök karácsonyi nyilatkozatai vannak”.³⁷ Pályi olyannyira szolidaritást vállalt Tiszával, hogy a választáson a Szabadelvű Párt jelöltjeként fel is lépett egy Somogy megyei kerületben, igaz, mandátumot nem tudott szerezni.³⁸

Tisza választási veresége, majd az 1906-ban megkezdődő koalíciós kormányzás a fővárosi lappiacra is komoly hatással volt. Pályi 1907 októberében magára vállalta az egykor nagy tekintélynek örvendő, de népszerűségét a politikai csatározások során elvesztő szabadelvű lap, a *Budapesti Napló* kiadását. Az anyagi gondokat azonban ő sem tudta megoldani, új beosztottjai pedig nemigen tudtak megbarátkozni az „ingatag, fura, csavaros észjárású” szerkesztővel.³⁹ A két lap olvasótábora ekkor feltehetően nagyon alacsony lehetett, – a maliciózus kortársak tudomása szerint – egyenként nem érte el az ezer főt sem,⁴⁰ a két különálló cím megtartása azonban előnyös volt a bankok és nagyvállalatok támogatásainak megszerzéséért folytatott harcban.⁴¹ Ennek következtében a *Magyar Szó* formálisan önálló lap maradt, de ténylegesen átalakították a *Budapesti Napló* – hétköznapi többnyire csak négy oldalon megjelenő – mellékletévé. A változásra – az Országos Széchényi Könyvtár lappéldányán található, a Hírlaptár munkatársától származó, egykorú kéziratos bejegyzés szerint – 1908. november 3-án került sor, míg maga a *Magyar Szó* csak november 27-én jelezte először a fejlécen, hogy immáron a *Budapesti Napló* mellékleteként jelenik meg. A szerkesztőség azonban továbbra is számított a lelkészekre: az ország valamennyi parókiájára tájékoztatót küldött a változásról,⁴² és arra kérte levelezőit, hogy továbbra is küldjék be a református egyházi híreket, „hiszen a mi egyházunk ügyei, ha nem egészen belső természetűek, mindenkit érdekelnek”.⁴³

A *Magyar Szó* és a protestáns lelkészek

Mint láhattuk tehát, a *Magyar Szó* kacskaringós pályát futott be, az azonban egyértelmű, hogy a szerkesztőség soha nem tekintette azt kifejezetten protestáns felekezeti lapnak, legfeljebb a protestáns érdekek védelmét is felvállaló orgánumnak. Ezzel a realitással a kortárs egyházi véleményformálók is tisztában voltak, ugyanakkor kezdetben sokan komoly lehetőséget láttak a lapban. Megjelenése ugyanis időben egybeesett a protestáns napilap megalakítására vonatkozó, a 19. század végén megerősödő törekvésekkel.⁴⁴ Szóts Farkas református

36 Magyar püspökök karácsonyi nyilatkozatai. *Magyar Szó*, 1904. december 25. 1–3.

37 Győr megye. *Alkotmány*, 1905. január 21. 5.

38 Somogy megye. *Alkotmány*, 1905. január 15. 7.

39 LENGYEL Géza: *Ady Endre műhelyében*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 324.

40 Mr. Blackwhite és Justh Gyula. Egy politikai portré. *Pesti Napló*, 1913. október 17.

41 LENGYEL (1957): 320.

42 Legyen világosság! A *Magyar Szó* és az 1848. XX. tc. *Szatmár*, 1908. január 12. 2.

43 Szerkesztői üzenetek. *Magyar Szó*, 1907. november 7. III.

44 KLESTENITZ Tibor: A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918. *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/4. 68–82.

lelkész, az egyházi sajtó jeles alakja például a *Magyar Szó* hasábjain 1900 tavaszán felvetette a kérdést: „ha nem tudunk saját erőnkből a mi protestáns érdekeinket híven és elvszerűleg szolgáló napilapot teremteni, miért nem csoportosulunk szellemi és anyagi erőnkkel az olyan napilap köré, amely a protestáns ügyeknek mindenkor és készséggel tért nyit?”⁴⁵ De vajon mi volt a magyarországi protestáns közösség álláspontja erről, és mennyire érezte a magáénak a *Magyar Szót*?

Úgy tűnik, hogy megítélése kezdettől fogva igen széles skálán szóródott. Kifejezetten el-lenségesen ítélte meg a napilapot a szlovák nemzetiségű evangélikusok szószólója, az *Evangélikus Egyházi Szemle*, amelynek szerzője kijelentette:

„A *Magyar Szó* a legbrutálisabb sovinizmus hirdetője – s már mint ilyen sem lehet protestáns, mivel az igazi protestantizmus az anyanyelv jogosultságát elismeri. [...] Szüksége van a protestánsokra, a prot[estáns] egyházakra, melyek hamis jelszavak mellett már többször engedték magukat politikai harcba bevalni – és magukat megcsaladni.”⁴⁶

A *Sárospataki Lapok* szerzőjének véleménye szerint szintén inkább a *Magyar Szónak* volt szüksége a protestánsokra, nem pedig fordítva. Bánffy-t ugyan valóban jó kálvinistának tartotta, amit azonban felülírt a szemében az a tény, hogy pártpolitikus, a dualista rendszer embere, aki tökélyre vitte a „választási párthatalmi kormányrendszert”.⁴⁷ Sokan elégedetlenkedtek a napilap publicisztikájával is, amelyet túlságosan személyeskedőnek ítélték, és úgy látták, hogy ez veszélyezteti a protestantizmus tekintélyét. Egy kritikus szerint még a protestáns hírvort is felületes és igaztalanul támadó volt, a „hallgattassék meg a másik fél” elvét pedig csak tessék-lássék alkalmazta.⁴⁸ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1900-ban a problémák miatt meg is tagadta az előfizetési felhívás közlését. Egy év múlva ugyanakkor – miután úgy ítélte meg, hogy az újság időközben lehiggadt, megkomolyodott – mégis hajlandó volt közölni a hirdetést.⁴⁹ Másrésztől viszont a *Magyar Szó* kiadója nagyban számított a protestáns egyházakra mint olvasókra, amit jól mutat, hogy a lelkészek és iskolai alkalmazottak jelentős kedvezménnyel fizethettek elő.⁵⁰ A szerkesztőség ezért igyekezett kezelni az egyháziak részéről érkező panaszokat, és a megfelelő színvonal biztosításának érdekében 1902. június 15-én egy református és egy evangélikus lelkészre bízta a Protestáns ügyek rovatának vezetését.⁵¹

A lap ügye 1903-ban komoly vitákat gerjesztett, miután a *Magyar Szó* 25 koronás névértékű részvények kibocsátásával vállalatot alapított egy saját nyomda létrehozására, és ehhez igyekezett a lelképászorok segítségét is igénybe venni. Sokan kiálltak a kezdeményezés mellett: a kisvártatva szép karriert befutó fiatal evangélikus lelkész, Raffay Sándor szerint például a szerkesztőség bebizonyította, hogy önzetlenül szolgálja a protestáns ügyet, így vele szemben

45 Szörs Farkas: Protestánsok tömörülése. *Magyar Szó*, 1900. április 15. 11.

46 Sz.: Protestáns napilap. In: *Evangélikus Egyházi Szemle*, 1900. február 28. 46.

47 Protestáns napilap. In: *Evangélikus Egyházi Szemle*, 1900. február 28. 62–63.

48 G. SZABÓ Mihály: A kerületi közlönyök és a Magyar Szó. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1904. szeptember 11. 625–626.

49 A *Magyar Szóról*. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1901. október 6. 640.

50 Az érintettek számára az évi előfizetés nyolc koronával volt olcsóbb. A *Magyar Szó* előfizetési felhívása. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1900. december 16. 835.

51 A *Magyar Szó*. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1902. június 22. 406.

az esetleges kifogások alaptalanok.⁵² A tiszai evangélikus⁵³ és a tiszántúli református egyházkerület⁵⁴ lelkesen csatlakozott a *Magyar Szó* felhívásához, és a lelkészeket felkérték az ügy támogatására. A dunántúli református egyházkerület viszont elvetette a kérést, amit azzal indokolt: célszerűtlen lenne, hogy az egyház „bármely politikai irányzathoz csatlakozzék, s ezúton akár a politikai irányzatért, melyet a lap követ, akár azokért az anyagi veszteségekért, melyek a lapot érhetik, az egyház mint ilyen felelősségre vonható legyen”. Az érvelés szerint az intézményes támogatás a lapot is kellemetlenül érintheti, mert csökkenne függetlensége és ezáltal közéleti befolyása, továbbá egy ilyen lépés megosztaná a protestáns közösséget is, mivel „a prot[estáns] egyház tekintélyes része e lap politikai irányát ma sem teszi teljesen a magáévá”.⁵⁵

A *Magyar Szó* eleinte összességében sikeresen szólította meg a református lelkészi társadalmat, hiszen – Pályi beszámolója szerint – az 1902-es évben mintegy 1600 lelkész volt rendszeres előfizetője.⁵⁶ A korszakra visszaemlékezve Krúdy Gyula is arról ír, hogy a lapot köztudomás szerint elsősorban a kálvinista lelkészek olvasták.⁵⁷ Ennek egyik, talán legfontosabb oka az lehetett, hogy a lap folyamatosan napirenden tartotta a lelkészi kar szociális igényeit, a fizetésrendezés kérdését, a gazdasági érdekérvényesítéshez pedig szorosan kapcsolódott a társadalmi tekintély biztosításának vágya.⁵⁸

A jelenség jól tetten érhető egy 1904-es esetben, amikor a parlament ülésén Uray Imre függetlenségi képviselő, aki egyben a beregi református egyházmegye gondnoka is volt, sérző megjegyzést tett, amikor a *Magyar Szó*-ra célozva azt állította, hogy „akad egy magyar lap, amely csupa elődiségből, haszonlesésből bolonddá tartja az együgyű kálvinista papságot”.⁵⁹ Erre a lelkészek felháborodott és gúnyos olvasói levelekkel árasztották el a *Magyar Szót*, amely hosszú folytatásokban közölte a tiltakozásokat. Ezek jól jelzik a lelkészek részéről jelentkező szándékot a református világi elittel való egyenjogúság elérésére, valamint azt is, hogy a *Magyar Szót* sokan szövetségesként kezelték ebben a küzdelemben. Veress István, a Bihar vármegyei Rév lelkésze például úgy vélte, Uray szavainak háttérben az állt, hogy jobban szerette volna, ha a papság továbbra is „teljesen koldus”, „földhözragadt” állapotban marad, mert így könnyebben tudja felhasználni a saját céljai érdekében.⁶⁰ Gönczy Sándor, a Szatmár vármegyei Tyukod lelkésze maróan gúnyos hangvételű hozzászólásában hasonlóan értelmezte a képviselő szavait, aki szerinte úgy gondolta, hogy „Annak a *Magyar Szónak* is több esze lehetne, minthogy felnyitogassa ez együgyű páterek szemeit!”⁶¹ A szintén szatmári Nagy lelkésze, Nagy László dühös levelében kijelentette: „Pöffeszkedő nagybolozással, üres

52 RAFFAY Sándor: Protestáns sajtó. *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1903. január 1. 1–2.

53 A tiszai ág. hitv. evang. egyházkerület Iglón 1903. évi augusztus 25–28. napjain megtartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Miskolc, 1908. 40.

54 Protestáns nyomda. Szatmár, 1903. február 7. 1.

55 A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1903. évi április hó 15–16. napjain Komárom városában tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. Pápa, 1903. 5–6.

56 PÁLYI Ede: Válasz. *Magyar Szó*, 1904. február 14. 10.

57 KRÚDY Gyula: Ady Endre éjszakái II. Hitviták a Három Hollóban. *Nyugat*, 1925/5–6.

58 Ezt példázza a korszakban az úgynevezett közpapok mozgalmának jelentkezése is. Szász Lajos: A közpapok mozgalma a 19. század utolsó évtizedében. In: GÉR András László – JENEI Péter – ZILA Gábor (szerk.): *„Hiszek, hogy megértsem!”* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2015. 256–261.

59 *Képviselőházi napló*, 1901. 1903. december 11. XX. kötet, 205.

60 Együgyű papság. Néhány szó Urai Imre orsz. képviselő úrhoz. *Magyar Szó*, 1903. december 18. 8.

61 Uray Imre támadása. *Magyar Szó*, 1903. december 17.

bombasztírozással, lenéző kicsinyléssel velünk bánni ma már nem igen lehet.” Azt tanácsolta Uraynak, ha nem tetszik neki, hogy sokan olvassák a *Magyar Szót*, akkor egyszerűen hozzon létre egy másik protestáns színezetű napilapot és csábítsa magához a papságot.⁶² Boross Kálmán, a Somogy vármegyei Kisdobsza lelkésze „elismerte”, hogy ő maga és kollégái valóban együgyűek, „mert nem is együgyűség, de valóságos ügyetlenség tőlünk, hogy azon világi urainkat, akik ellenünk való kirohanásaikkal tették magukat híresekké, mi egyházi és világi tisztsegekbe választjuk”.⁶³ Egy bizonyos Papp József pedig verselve üzent Uraynak:

„Elfeleddet, hogy azoknak [a lelkészeknek] / Köszönheted állásod
S mandátumod sírját ezzel / Igen könnyen megásod.
Ha napi kenyerök megvan / Már a szemökre hányod;
Szeretnéd, ha ma is még ők / Vágnák fel a dohányod.”⁶⁴

Az ügy végül azzal a következménnyel járt, hogy a beregi egyházmegye lelkészei kétharmados arányban szavazva kinyilvánították bizalmatlanságukat gondnokuk iránt – a *Magyar Szó* által katalizált lelkészi elégedetlenség ekkor tehát konkrét lépéseket eredményezett.⁶⁵

A lap kedveltségéhez az is hozzájárulhatott, hogy olvasóit egyszerre látta el közéleti és egyházi hírekkel, ami anyagi szempontból is kedvezőnek tűnt. Egy lelkész megfogalmazása szerint „Mi kongruás papok nem bírunk többet járatni egy lapnál, erre meg ma legmegfelelőbb a *Magyar Szó*. Politikai napilap és protestáns ügyekkel bőven foglalkozik.”⁶⁶

Az orgánum megítélésének 1903-tól kezdve azonban sokat ártottak éles politikai irányváltásai, hiszen Bánffytól Kossuthig, majd Tiszáig a politikai térben igen nagy volt a távolság. Egy olvasói levél szerint a kezdeti Bánffy-pártiságot sokan nem kedvelték – hiszen a református papság nagy része függetlenségi volt –, a Tiszához való átállás miatt viszont „e lapnak ezen új állásfoglalásával újabban sokan igen meg vannak akadva: köpönyegforgatás, élődiség, s más ilyen nevekkal illetván azt”.⁶⁷ A *Sárospataki Lapok* egyik olvasója azért panaszkodott nyílt levelében, mert a *Magyar Szó* megtagadta két cikkének közlését, amelyek Tisza Istvánt kritizálták egyházpolitikai döntései miatt, méghozzá azzal a kategorikus indoklással, hogy „Tiszát bántani nem szabad”. Ez az olvasói levél arra is rávilágít, hogy a *Magyar Szó* Tisza-párti állásfoglalásai nem csupán azért ábrándíthattak ki egyes református lelkészeket, mert ők a függetlenségekkel rokonszenveztek, hanem azért is, mert a részvényjegyzési kampány következtében a lap résztulajdonosának tekintették magukat. Ez a meggyőződésük ugyanakkor komoly csorbát szenvedett. A szerző ugyanis feltette a kérdést: „Kinek van joga irányítani a protestáns egyházpolitikát: a kiadótulajdonos részvénytársaságnak vagy Pályi Edének, a lap szerkesztőjének?” A lelkészek számára bizonyára nem lehetett megnyugtató a *Sárospataki Lapok* szerkesztő Tüdős István nyilatkozata, aki kezdetben tagja volt a Magyar Szó Rt. felügyelőbizottságának, ám ennek ellenére soha nem kapott semmilyen közgyűlési meghívót, számadást, mérleget vagy jelentést az Rt. működéséről.⁶⁸

62 Uray Imre támadása. Nyílt levél. *Magyar Szó*, 1903. december 16. 4–5.

63 „Együgyű kálvinista papok.” *Magyar Szó*, 1903. december 19. 5.

64 Uray Imre támadása. *Magyar Szó*, 1903. december 17. 5.

65 Ítélet. *Magyar Szó*, 1904. január 6. 1.

66 BIRTHA JÓZSEF: Ki olvassa a *Dunántúli Prot. Lapot*? *Dunántúli Protestáns Lap*, 1904. július 10. 479.

67 Válaszok. *Magyar Szó*, 1904. február 19. 11–12.

68 Nyílt kérdés; Tüdős István: Válasz a nyílt kérdésre. *Sárospataki Lapok*, 1904. július 18. 735.

A kiábrándulás mértékére jellemző, hogy Péter Mihály lelkész, aki 1902-ben még rendkívül lelkes cikkben állt ki a részvényjegyzés mellett,⁶⁹ 1904-ben már arról írt: „ki vagyunk játszva, el vagyunk ámítva a prot[estáns] papok részvényeiből alakult *M[agyar] Szó* legújabb támadása mellett”.⁷⁰ Pályi – menetrend szerint érkező – dühös válaszcikkére pedig Péter azzal vágott vissza, hogy a szerkesztő illúziókba ringatja a lelkészeket, gyakran szalonképtelen hangot és modort alkalmaz, továbbá „lapjával bizonyos politikai célokat akar szolgáltatni a prot[estáns] papsággal”.⁷¹

A pálfordulások igen éles közéleti reakciókat váltottak ki. 1904 novemberében például a sárospataki református teológia olvasóegylete kitiltotta termeiből a *Magyar Szót*, amit azzal indokolt, hogy a közösség „megutálta már e lapnak undorítóan kétes szereplését, mellyel a magyar protestantizmus cégére alatt a rendszeres elvtagadás és szándékos megtévesztés politikáját űzi. Megundorodott attól a szennyes harcmódtól, melyet e lap évek óta folytat.”⁷² 1905 januárjában pedig Egerházy Lajos erdélyi református lelkész nyílt levélben fordul Pályi Edéhez, kijelentve: „Egy darabig védtem, pártoltam, bár sohasem szerettem lapját. Azután mindjobban-jobban meggyűltem. Most már megvetem, utálom.”⁷³

A szerkesztő számára igen kellemetlen lehetett az a cikk, amelyet Baltazár Dezső – a jövőendő püspök, ekkor még hajdúszoboszlói lelkész – 1903-ban jelentetett meg. Arra panaszkodott, hogy a református egyházi sajtó nagyrészt teljesen elzárkózik a politikai kérdések megtárgyalásától. Ebben szerinte – a sajtótörvény által a politikai lapok számára előírt kaució befizetésének nehézségei mellett – az is közrejátszott, „hogy bizonyos körök sokkal inkább szeretik, ha a pap az önálló politikai aktivitás helyett az eszköz szerepére vállalkozik”. Baltazár úgy vélte, hogy a református lelkészi kar jogos igénye a közéleti-politikai álláspontok megfogalmazása és megvitatása, azonban a napilapokat nem látta erre alkalmas fórumnak:

„A politikai napilapok egy-egy elfogult irány képviselői, jobbra személyi érdekek befolyása alatt állanak, a beléjük fektetett nagy tőke csak a jövedelmezőség iránt érzékeny, »ad hoc« politikai irányukat egyoldalúan és elszigetelten akarják az olvasóközönségre ráerőltetni, minél fogva az ellenkező véleményt vagy kizárják magukból, vagy elferdítik. Mindezeknek a betegségeknek diagnózisát lázas fokban mutatja például a *Magyar Szó* közelmúlt szereplése”.

Fő kifogása az volt, hogy Pályi lapja a protestantizmus szempontjait valójában alárendelt tényezőnek tartja, „még a protestáns ügyeknek felajánlott rovatát is efemer politikájának szempontja szerint kezeli”, ráadásul „egy és ugyanazon évben egy és ugyanazon tárgyra nézve két homlokegyenest ellenkező állásponton mutatja be magát”. Ezért javasolta a lelkészek számára egy új politikai orgánus alapítását, amely valamennyi politikai véleménynek szabad teret nyújt, és nem üzleti vállalkozásként működik.⁷⁴

Pályi azzal válaszolt a cikkekre, hogy nem szükséges új lap alapítása, hiszen ő bárkinek szívesen felajánlja a *Magyar Szót* azzal a feltétellel, hogy az új kiadó ne egyének vagy csoportok

69 PÉTER Mihály: Egy szükséges dolog! Pár szó a *Magyar Szó* érdekében. *Sárospataki Lapok*, 1902. december 15. 1047–1049.

70 PÉTER Mihály: *Quid nunc? Sárospataki Lapok*, 1904. július 25. 747.

71 PÉTER Mihály: Felelősségre vonatásom a Magyar Szó által. Egyszersmind válasz is. *Sárospataki Lapok*, 1904. augusztus 1. 784.

72 A *Magyar Szó* kitiltása. *Alkotmány*, 1904. november 20. 9.

73 A *Magyar Szó* ellen. *Alkotmány*, 1905. január 20. 7.

74 BALTAZÁR Dezső: Protestáns papok politikai folyóirata. *Debreceni Protestáns Lap*, 1903. december 5. 739–740.

politikai magáncéljaira használja, hanem „magyar protestáns politikát” üzzön vele. Azt is öntudatosan felemlgette, hogy eddig kétszázezer korona személyes adósságot csinált a lap ügyéért.⁷⁵ A kérdésben ekkor nem alakult ki sajtóvita, ami egy Pályival rokonszenvező lelkész szerint azt jelezte, hogy a közmegegyezés szerint „a Magyar Szót igenis a jelen körülmények közt a prot[estáns] papság politikai lapjának is elfogadhatjuk”.⁷⁶ Pályi mindenesetre később sem bocsátotta meg Baltazárnak az érdekeit veszélyeztető javaslatot, hiszen a Magyar Szó a tiszántúli püspökválasztás során harcias állásfoglalást tett közzé a hajdúszoboszlói lelkész jelöltsége ellen.⁷⁷

A lelkészi karon belül ugyanakkor a lapnak még ekkor is voltak elszánt támogatói. 1905 márciusában Vargha Károly nagyjókai (Pozsony vármegyei) lelkész azt a javaslatot tette, hogy az egyház intézményesen szervezze meg a lap fenntartását. Azt indítványozta, hogy 1906-tól kezdve három éven át valamennyi református egyházkerület és egyházmegye ajánljon fel anyagi támogatást a lap számára, és hogy emellett még a gyülekezetek is adjanak minden tagjuk után évi öt fillér szubvenciót. Azt remélte, hogy az ilyen módon befolyó összeg elegendő lehet az adósságok törlesztésére és a lap fenntartására. A Magyar Szó örömmel közölte ugyan a tervezetet, kommentárjában azonban csupán „szép álomnak” minősítette azt: „Nekünk ilyen hivatalos támogatás nem használhatna, mert megkötné a szabadságunkat, lehetetlenné téve azt, hogy a politikában állást foglaljunk, holott a protestáns érdekeknek csak úgy használhatunk, ha mindenkor támogatjuk a politikai irányzatot, melyet ebből a szempontból helyesnek tarthatunk.” Ezért azt javasolta, hogy aki segíteni szeretne a lapnak, az inkább egyszerűen fizessen elő rá.⁷⁸

A Magyar Szó ügye 1907-ben, az Országos Református Lelkészegyesület alakuló ülésén is komoly feszültségeket okozott, hiszen az alapítók Baltazár Dezső vezetésével azt szerették volna, ha a Lelkészegyesület maga vállalkozik egy politikai napilap megindítására. A szervezők ezért indítványozták az előkészületek megtételére egy sajtóügyi bizottság kiküldését és országos gyűjtés megindítását. Azt is javasolták azonban, hogy ideiglenesen, saját napilapjuk létrejöttéig mondják ki a Magyar Szó támogatását. Az utolsó pont hatalmas, csaknem két óráig tartó vitát eredményezett. Az ülésről szóló beszámolók szerint a Magyar Szót hangvétele miatt a protestáns papság legnagyobb része ekkor már nem kedvelte, ám egy hangos kisebbség ennek ellenére mégis támogatásra méltónak ítélte azt. A gyűlés végül 27 szavazattal 21 ellenében elfogadta az előadói javaslatot, sőt még köszönetet is mondott a Magyar Szónak addigi fáradozásaiért.⁷⁹

* * *

75 PÁLYI Ede: Válaszok. Magyar Szó, 1904. február 19. 12.

76 Válaszok. Magyar Szó, 1904. február 19. 12.

77 BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogódzás”. A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920). Sárospatak, Hernád, 2014. 57–58.

78 VARGHA Károly: Felhívás a magyarországi protestáns lelkészi karhoz s általa az egyház egyeteméhez. Magyar Szó, 1905. március 12. 12.

79 Az Orsz. Ref. Lelkészegyesület megalakulása és az egyesület első kongresszusa. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1907. szeptember 29. 618.

A protestáns közösség a kezdetektől igen megosztottan viszonyult a *Magyar Szó*hoz: míg egyesek méltányolták a lelkészek anyagi érdekeiért és társadalmi tekintélyéért való kiállást, a protestáns hírszolgálat megszervezését és az igen harcias antiklerikális fellépést, addig mások inkább csak politikai opportunizmust láttak a lap állásfoglalásai mögött. A protestáns elit függetlenségi érzelmű tagjai eleve nem rokonszenveztek a lapot megindító, 1867-es Bánffy Dezső politikájával, ám amikor a szerkesztőség 1904-ben a még népszerűtlenebb Tisza István mellé állt, azzal tovább növelte a kiábrándultak táborát.

A *Magyar Szó* ugyanakkor az ellentmondások dacára is gyakorlati segítséget jelentett a protestáns lelkészi kar számára, hozzájárult az országos szintű híráramlás megteremtéséhez, a nyilvános érdekképviselethez, fórumot nyújtott a belső viták lefolytatásához, amivel elősegítette a lelkészek öntudatra ébredését. A szerkesztőség viszont soha nem tartotta az általa készített sajtóterméket „protestáns napilapnak”, csupán a protestáns érdekek képviselőjének is vállalkozó politikai orgánumnak. A későbbi egyházi nyilvánosság szintén hasonlóan vélekedett. Amikor például az egyházi megújulás egyik orgánuma,⁸⁰ a *Református Figyelő* 1930-ban megemlékezett Pályi Ede haláláról, azt emelte ki, hogy a *Magyar Szó* szerkesztője a protestáns érdekekre esküdött fel, és bár vállalkozása megbukott, mégis maradandó hatású leckét hagyott hátra arról, hogyan *nem* lehet sikeres a református sajtó, amely „csak a komoly, személyes hitéletre fölébredt református tömegek öntudatos összefogásából születhet meg”.⁸¹ Mindennek alapján a *Magyar Szót* inkább tarthatjuk a protestáns érdekeket is felvállaló politikai napilapnak, mint kifejezetten protestáns orgánumnak.

80 KISS Réka: Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében. A *Református Figyelő* példája. In: PAÁL Vince (szerk.): *A sajtó kultúrákövetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014. 81–98.

81 Pályi Ede tanítása. *Református Figyelő*, 1930. december 13.